

ESKİ TÜRKÇEDEKİ OĞUZCA BELİRTİLER

ZEYNEP KORKMAZ

1. § Oğuz Türkçesinin doğrudan doğruya kendi lehçe özelliklerine dayalı özgür bir yazı dili olarak kuruluşu XIII. yüzyıla rastlar. Bu nedenle Oğuzcanın XIII. yüzyılın ikinci yarısından başlayan tarihsel gelişmesini kolaylıkla izleyebiliyoruz. Bu konuda Türk dili tarihi bakımından üzerinde dikkatle durulması gereken ve aydınlatılmağa muhtaç olan dönemi XIII. yüzyıldan önceki dönem veya dönemleridir.

Bugün için elde XIII. yüzyıldan daha gerilere giden ve yazılış alanları açıkça gösterilen Oğuzca metinlerin bulunmaması, Oğuzcanın XIII. yüzyıldan önceki dönemlerini genellikle sisli bir perde altında tutmuştur. Konunun gelişmesini daha iyi izleyebilmek için burada XIII. yüzyıldan önceki dönemleri de: 1) XI-XIII. yüzyıllar arası, 2) XI. yüzyıldan önceki dönem olarak ikiye ayırmak gerekir.

XI-XIII. yüzyıllar arasında bir yandan *Orta-Asya'nın Harezmi ve Horasan bölgeleri ile İran ve Irak'ta bir yandan da Anadolu bölgesinde çoğunluğu Oğuz unsuruna dayalı bir devlet kurmuş olan Büyük Selçuklular ile Anadolu Selçuklularının*, resmî dil, edebiyat ve ilim dilleri olarak Farsça ve Arapçayı benimsemiş olmaları, XI-XIII. yüzyıllar arasında Oğuzcanın yazı dili ürünlerinde yer almadığı kanısını yaygınlaştırmıştır. Oysa XII, XIII. yüzyıllarda yazılmış olan dinî nitelikteki karışık dilli eserlerin bu görüş açısından yeniden incelenmesi, son yıllarda bunların sayısının biraz daha artması ve bu eserlerdeki karışık dil özellikleri ile, Kaşgarlı Mahmud'un, Oğuzcanın XI. yüzyılın ikinci yarısındaki dil yapısı üzerine verdiği bilgiler arasında büyük bir uygunluk bulunması, Oğuzcanın XI-XIII. yüzyılları arasına ışık tutmuş ve bu dönemdeki sisi oldukça sıyırmış bulunmaktadır. Bu konuda yapılan araştırmalardan elde edilen sonuçlar, Oğuzcanın XI-XIII. yüzyıllar arasındaki döneminin eski Türk yazı dilinden, doğrudan doğruya Oğuz lehçe özelliklerine dayalı yerli bir Oğuz yazı diline doğru uzanma çabası içinde bulunan bir 'geçiş dönemi' niteliğinde olduğunu ortaya koymuş-

tur. Bu 'geçiş dönemi' üzerinde çeşitli yazılarımızla yeterli kadar durduğumuz¹ ve burada da konumuz dışı kaldığı için üzerinde daha fazla durmayı gereksiz sayıyoruz. Ancak, bu kısa açıklamamızla belirtmeğe çalıştık ki, Türkçenin tarihsel gelişme çizgisi üzerinde, Oğuzca'yı Kaşgarlı'nın verdiği bilgilerden yararlanarak XI. yüzyıla kadar izleyebilmekte ve XII. yüzyıl eserlerinde yazı dili ürünlerinde yer aldığını da görebilmekteyiz.

Oğuzcanın tarihsel gelişmesini izlerken üzerinde durulması gereken önemli bir konu da, Oğuzcanın XI. yüzyıldan önceki durumudur. Bunu başka bir deyimle belirtmek gerekirse, Oğuzca XI. yüzyıla kadar Türk dili tarihçileri için, hakkında metinlerle hiçbir bilgi almamaz kapalı bir Türk dili kolu olarak mı kalmıştır? Yoksa, bir konuşma dili olarak süregelme dışında, yazı dili ürünlerinde de az çok kendi varlığını gösterebilmiş midir?

Türkçe, VII-XIII. yüzyıllar arasında yazı dili olarak genellikle tek bir kol halinde ilerlediği ve Köktürk, Uygur, Karahanlı gibi yazı dilleri bu tek kolun siyasal bölünmeler ile, zaman, yer ve kültür alanları ayrılıklarına bağlı birer boğumları sayıldığı için, Oğuzcanın bu yazı dili içindeki durumu onun tarihsel gelişmesine ışık tutacak bir biçimde ele alınmış değildir. Bu nedenle de Türk dillerinin ve Oğuz yazı dilinin sınıflamasında, zaman zaman kimi araştırmacılar onu Eski Türkçe'nin Köktürk kolu ile birleştirmeye çalışırken kimi araştırmacılar da bu görüşü tümü ile reddetmişlerdir. Burada bir makale çerçevesinde sunmağa çalıştığımız konu, Oğuzcanın VII-XI. yüzyıllar arasındaki durumunu aydınlatılabilmek üzere, eldeki kaynak metinlere dayanılarak yapılmış bir denemedir. Asıl değerini, Türk dilinin çeşitli alanlarında çalışılan değerli meslektaşlarımızın bu konuya yapacakları katkıda bulacaktır.

VII-XI. YÜZYILLAR ARASINDA OĞUZLAR

2. §. Dil ve tarih kaynakları Oğuzların yalnız XI. yüzyıldan sonra değil, VII-XI. yüzyıllar arasında da *Orta Asya*'da önemli bir yer tuttıklarını ortaya koymaktadır. Ne var ki, Oğuzların XI. yüzyıldan sonraki varlıkları, büyük siyasal gelişmeler göstermiş ve özgür devletler kurma biçiminde ortaya çıkmıştır. Bunların XI. yüzyıldan önceki varlıkları ise öteki siyasal bir-

¹ Bu konuda bkz. Z. Korkmaz, *Selçuklu Türkçesinin Genel Yapısı*, TDAY 1972, s. 17-34; *Das Oghusische in dem XII. und XIII. Jahrhundert als Schriftsprache*, Central Asiatic Journal Vol. XVII/2-4, (1973), s. 294-303; Sadrü'd-dîn Şeyhoğlu, *Marzuban-nâme Tercümesi*, Ankara Üniv. DTCF yayını: 219 Ankara 1973, Giriş bölümü s. 16-53.

liklere bağlı, ancak, onların siyasal varlıkları üzerinde zaman zaman önemli etkiler yapmış bir Türk boyu olma durumundadır. Oğuzların bu dönemdeki varlıklarını hem Köktürk Kağanlığı döneminde hem de Uygur Devleti döneminde görebilmekteyiz. Gerek *Yenisey* ve *Orhun* yazıtları'ndaki kayıtlardan, gerek bu konudaki tarih araştırmalarından, Oğuzların VII. yüzyılın ilk yarısında *Barlık* ırmağı yöresinde (*Yenisey bölgesi*), VII. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak da *Tula* ırmağı boylarında ve muhtemelen *Ötüken* yöresinde yaşadıkları anlaşılıyor. Yazıtlarda Türk ve öteki etnik unsurlar yanında çeşitli vesilelerle yer yer Oğuzların da adı geçmektedir. Siyasal ve idarî ilişkiler bakımından Köktürk kağanlığının Oğuzlarla olan bağlantısı kimi zamanlarda gergin, döğüşlü ve savaşlı ilişkiler biçiminde ortaya çıkmış²; kimi zamanlarda da *kentü budunum* anlatımında belirttiği üzere onların sadık bir metbuu olma biçiminde kendini göstermiştir. *Yenisey Yazıtları*'nda görüldüğü üzere Oğuz beyleri adına diktirilmiş küçük çapta mezar-taşı anıtlarının bulunması, *Orhun Yazıtları*'nda sık sık Oğuzlara da yer verilmiş olması, onlarla yapılan savaşların anlatılması, Köktürk kaganının Türk budunu ile birlikte Oğuz budununa ve beylerine de seslenmesi, Oğuzların, Köktürk siyasal birliği içindeki önemli yerlerine işaret eder niteliktedir.

Oğuzların, Köktürklerin yerini alan Uygurlar devrinde de *Orhun* ırmağı bölgesinde yaşadıkları ve Uygurlarla, Köktürk döneminde olduğu biçimde kimi zaman savaşlar yaptıkları, kimi zaman da dostluk ilişkileri içinde buldukları görülüyor³. Ancak, aşağıda dil özellikleri bölümünde de görüleceği üzere Uygur dönemindeki Oğuz etkisi Köktürk dönemindeki gibi belirgin olamamıştır.

ESKİ TÜRKÇE DÖNEMİNDEKİ LEHÇE AYRILIKLARI

3. §. Genel bir sınırlandırma ile VI-XI. yüzyıllar arası sokabileceğimiz Eski Türkçe döneminde, dil özellikleri ile ilgili ayrıntılar söz konusu olduğunda, birtakım lehçe ayrılıklarının da varlığı ortaya konmuştur. Nitekim bu konuya dokunan W. Radloff, *Orhun Yazıtları* yanında merkezi *Turfan* olan geniş bir alanda daha başka edebî bir dil olduğunu ve bu edebî dilin daha sonraki bir sıra Türk lehçelerine temel teşkil ettiğini yazmıştır⁴. Eski Türk

2 Bkz. Faruk Sümer, *Oğuzlar*, (Türkmenler): Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları, Ankara Üniv. DTCF. yayını, Ankara 1967, s. 13 ve H.N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, TDK. yayını İst. 1936 C.I, s. 36, 102, 104.

3 Bkz. F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 19-25 ve orada gösterilen bibliyografya.

4 Bkz. W. Radloff, *Die alttürkischen Inschriften*, Neue Folge. St. Petersburg 1897, s. 42; *Die vorislamischen Schriftarten der Türken und ihr Verhältniss zu der Sprache derselben*, *Izvestia Akademia Nauk* 1908, s. 842.

yazıtları üzerinde durmuş olan Rus türkologlarından S. E. Malov da *Yeni-sey* ve *Orhun* yazıtlarındaki lehçe ayrılıkları ile, eski kuzey Oğuzcasının etkisine işaret etmiştir⁵. Bir sıra taş yazıtlarla Uygurca adı verilen metinlerin diline de dayanan Eski Türkçenin gramerini yazmış olan A. von G a b a i n ise, Eski Türkçede bugüne kadar daha hangi kavmi unsurlara ait olduğu tesbit edilemeyen beş ayrı lehçenin izleri bulunduğunu yazmıştır. Ona göre bu lehçelerden yalnız bir tanesi gerçekten Uygurca olmalıdır⁶. Köktürkçe ve Orhonca deyimleri de bu görüş açısından belirgin olmayan deyimlerdir. G a b a i n, *anıyığ* 'kötü' sözündeki *nıy* birleşik sesinin değişik eser ve sözcüklerde *y* ile *ayığ* ve *n* ile *anığ* olarak yazılışlarını gözönünde bulundurarak, bu ses değişimini bir ayraç olarak kullanmış; bu lehçelerden yalnız ikisini *y* ve *n* lehçeleri olarak nitelendirmiştir⁷. Birleşik *nıy* sesi ise, yine değişik bir lehçe özelliği olarak taş yazıtların dilinde yer almıştır. A. von G a b a i n, ayrıca, Uygur yazmalarında olduğu gibi *Orhun* ve *Yeni-sey* yazıtlarında da lehçe ayrılıkları yüzünden bir dil birliğinin bulunmadığına işaret etmiştir. Görülüyor ki Köktürk, Uygur siyasal birlikleri içinde çeşitli Türk kavimlerinin yer almış ve bu dönemin yazı dili ürünlerine, o eserlerin yazıcıları aracılığı ile değişik Türk unsurlarına ait çeşitli ağız özelliklerinin de girmiş olması, bu dönemdeki lehçe ayrılıklarının başlıca dayanağı olmuştur. Eski Türkçe dönemine giren siyasal devlet kuruluşlarında, özellikle Köktürk döneminde Oğuzlar da önemli bir yer tuttuklarına göre Eski Türkçede Oğuzca ile ilgili bir kısım özelliklerin de belirmesi olağandır. Bu dönem metinleri üzerinde yaptığımız inceleme, bizi Eski Türkçedeki lehçe ayrılıkları bakımından, Oğuzca birtakım özelliklerin de yer aldığı sonucuna ulaştırmıştır. Ancak, gerek Eski Türkçenin genel durumu gerek Oğuzcanın tarihsel gelişme koşulları bakımından bu özelliklerin, Eski Türkçe içinde özgür bir Oğuz lehçesinin varlığı biçiminde yorumlanamayacağı kanısındayız. Bizce bunlardan bir bölümü o günün genel yazı dili ile ortaklaşan ve ancak Oğuzcanın sonraki yüzyıllarda geçirdiği tarihsel gelişmelerle kendine özgü bir biçim alan özelliklerdir. O gün için bunlardan yalnız bir bölümü doğrudan doğruya Oğuzcaı nitelendiren özellikler sayılabilir. Demek oluyor ki, bu dönem içinde Oğuzca ile ilgili özellikler, öteki lehçelerle ilgili özellikler gibi ancak genel eğilimler ve belirtiler olarak yer almış durumdadır. Konuşma dilinden yazı diline sızmış olan bu eğilimlerin gittikçe yoğunlaşması ve Türkçenin tarihsel gelişme

5 *Pamyatniki drevnyurskoy pis'mennosti*, Moskva-Leningrad 1951, s. 98.

6 *Altürkische Grammatik*, Leipzig 1950, s. 2. (Kısaltması: *Alt. Gr.*)

7 *Altürkische Grammatik*, §§ 3,4.

koşullarına bağlı olarak yavaş yavaş kendine özgü bir kişilik kazanması ise, elbette uzunca bir süre içinde olmuştur.

Eski Türkçe döneminde genel eğilimler olarak Oğuzca özelliklerin de yer aldığından söz ederken, bu özelliklerin *Yenisey* ve *Orhun* yazıtları ile *n* lehçesi metinlerinde daha yaygınca olduğunu da belirtmek gerekir. Bunlar Uygur metinlerinin çoğunda birkaç özellik dışında hemen hemen silinmiş gibidir. Ayrıca, belirli kimi özelliklerin belirli yazıtlarda yer almış olması bakımından yazıtlar arasında da ayrılıklar göze çarpar. Genel olarak diyebiliriz ki Oğuzca, Oğuzların tarih sahnesine çıkışından sonra, Eski Türkçe döneminde yalnız konuşma dili olarak kalmamış, çeşitli eser yazarlarının yer yer kendi lehçe özelliklerini o eserlere aktarmaları yolu ile yazı dili ürünlerine de geçmiştir. Oğuzcanın tarihsel gelişmesine ışık tutabilmesi bakımından şimdi bu belirtileri ayrı ayrı özetlemeğe çalışalım.

Eski Türkçe'deki Oğuzca belirtileri sıralarken, bunlardan:

1. Önceste *t->d-* dönüşümü: *tağ > dağ, taş > daş, teñiz > deñiz, tiş > diş* v.b.
2. Önceste *k->g-* dönüşümü: *kök > gök, kirmek > girmek, kelmek > gelmek* v.b.
3. İç ve sonseslerde *d > y* dönüşümü: *ağak > ayak, adığ > ayu > ayı, bod > boy, kedim > geyim* v.b.
4. Tek ve çok heceli sözcüklerin sonlarındaki *ğ* ünsüzleri ile ek başlarında ve ek sonlarında bulunan *ğ/g* ünsüzlerinin durumu: *kapığ > kapu, tapığ > tapu, kelgen > gelen, yaşlığ > yaşlu ~ yaşlı* v.b.
5. *b->v-* dönüşümü: *bar->var-, bir->vir, bol->ol-* gibi değişimleri, birer kriter olarak kullanamayacağımızı belirtmek gerekir. Çünkü lehçe sınıflamalarında ayrıca olarak kullanılan bu ses değişimleri Oğuzcanın ancak Eski Türkçeden sonraki döneminde ve değişik evrelerde gerçekleşmiş bulunmaktadır.

ESKİ TÜRKÇEDEKİ OĞUZCA BELİRTİLER

4. §. 1) *i~é* değişimi: Eski Türkçe metinlerde *i* ünlüsü ile yazılan *il, iş, it-, bir-, tir-, yiti, yitmiş, kiyik* gibi bir kısım sözcüklerin ilk hecelerindeki bu *i* ünlülerinin yer yer açık *e*'den ayrı başka bir ünlü ile yer değiştirdiği tesbit edilmiştir. V. T h o m s e n, bu ses için *Yenisey* yazıtlarının bir kısmında özel bir

işaretin kullanıldığını X kaydetmiştir. A. von Gabain de Brahmi metinlerinde, özel imlâ işaretleri kullanılmak suretiyle açık *e* ile *i* arasında kapalı bir ünlünün daha bulunduğu işaret ediyor. Metinlerde birçok yerde *i* ünlüsü ile yazılmış olan bu sözcüklerin yer yer *i*'den ve açık *e*'den ayrılan böyle özel bir işaretle yazılmış olması, başta V. Thomsen olmak üzere, bu alanda çalışan araştırmacılara⁹ Eski Türkçe döneminde yazıda belli edilen kapalı bir *e* ünlüsünün varlığını kabul ettirmiştir. Yukarıda, ilk hecelerde birer *i* ünlüsü ile yazdıklarını belirttiğimiz sözcükler *Kültigin*, *Bilge Kagan*, *Tonyukuk* yazıtları ile *Yenisey* yazıtlarında ve Brahmi metinlerinde *élt-*, *kérü*, *késre*, *kéyik* 'geyik', *yégirmi*, *yér*, *bér-* 'vermek', *béş*, *ét-*, *té-* 'demek', *tér-* 'dermek, toplamak', *yéti*, *éş* 'arkadaş', *yég* 'daha iyi' biçimleri ile ve kapalı *e* ünlüsü ile de yer almış bulunuyor. Bu duruma göre Eski Türkçede açık *e* ile *i* arasında kapalı bir *e* (*é*) ünlüsü var demektir.

Biz Türkçenin, Eski Türkçeyi izleyen daha sonraki dönemlerinde de ilk hecelerdeki *i* ve kapalı *e* sorunu ile karşılaşırız. Arap imlâsı açık *e* ile kapalı *e* arasında bir ayırım yapmadığı ve eski *i*'li şekiller klişeleşmiş olan yazıda, olduğu gibi devam ettirildiği için, bu sözcüklerin ilk hecelerindeki ünlülerin söylenişteki ses değerlerini çok kez açık olarak tayin edemiyoruz. Hareke işaretlerinin imlâyaya ayrıca yardımcı olduğu yerler ise pek azdır. Bu duruma rağmen Türk yazı dilleri ve lehçelerinde, Eski Türkçedeki bu ikili durum yine de kendini göstermektedir. Genel bir sınıflama ile Doğu Türk lehçeleri grubuna sokabileceğimiz Türk yazı dilleri ve lehçeleri ilk hecede *i*'li şekilleri benimsedikleri halde, güney-batı Türk lehçeleri genellikle *i* > *é* açılması ile kapalı *e*'yi benimsemiştir. *él*, *éş*, *ét-*, *yé-*, *vér-*, *yédi*, *yétmiş*, *géyik*, *géri* sözcükleri ile Türkiye Türkçesi bu durumun güzel bir örneğini vermektedir. Azerî ve Türkmen lehçelerinde de bazı ayrıksılarla *e*'li örnekler ağır basmıştır. Gerçi bu grupta, ve özellikle yazı dili dışında kalan ağızlarda *iki*, *yigirmi*, *yirmi*, *dimiş*, *yidi*, *viridi* gibi örneklerle eski *i*'leri sürdürügelme eğilimi de yok değildir. Ancak bu türlü görünüşler ikili gelişimi yansıtan ve genel durumu taştan özelliklerdir. Eski Türkçe'deki kapalı *e* ünlüsü ile bunun Oğuz-Türkmen lehçelerindeki devamı arasında bir bağlantı kurmak gerekirse, Oğuzların büyük bir çoğunluğunun ilk hecelerde kapalı *e*'yi benimsediklerini gözönünde bulundurarak, Eski Türkçede rastlanan

8 *Inscriptions de L'Orkhon déchiffrées*, MSFOu V, Helsingfors 1899, pp. 15, 16.

9 Bkz. K. Thomsen, *The closed e in Turkish*, Acta Orientalia, XXII, 3-4 (Havniae 1957) pp. 150-53, T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, pp. 25, 53.

kapalı *e*'nin de Oğuzcaya özgü bir belirti olduğunu kabul etmek yanlış olmaz kanısındayız.

2. *Uzun ünlüler*: Köktürk ve Uygur metinlerinde uzun ünlülerin bulunduğunu bilmekteyiz. Bugün yaşayan lehçelerden Yakut, Özbek v.b. lehçeler dışında, Türkmence de uzun ve ikiz ünlüleri ile tanınmış bir Oğuz lehçesidir. Son yıllardaki araştırmalar ilk hecelerdeki ünlü uzunluklarının Eski Anadolu Türkçesinde de bulunduğunu ve bu uzunlukların, XIII, XIV. yüzyılların hareketli metinlerinde, hem hareke işaretleri hem de *elif*, *vav*, *ye* gibi ünlü işaretleri yazılmak suretiyle belli edildiğini ortaya koymuştur¹⁰. Bu uzunlukların zamanla Türkiye Türkçesi yazı dilinde kaybolduğu, ancak, Anadolu ağızlarında yine de süregeldiği bilinmektedir¹¹. Oğuz-Türkmen lehçelerindeki *āç*, *āç-* 'acıkmak', *ād*, *āt* 'at, isim', *āğu* 'ağı, zehir', *āl* 'al, kırmızı', *ārī* 'temiz', *ās*, *āz*, *bāş*, *iki*, *il*, *in* 'in, oyuk, mağara', *bīr*, *bīş*, *bēş*, *tīş*, *dīş*, *kīz*, *gīz*, *vīr-*, *vēr-*, *ōd* 'ateş', *yōk*, *yōh*, *tūn*, *dūn* 'gece' gibi birçok sözcüğün ilk hecelerindeki uzunlukların Eski Türkçe dönemi ile paralel olarak bugüne değin sürdürülelmeye başlaması, Eski Türkçe dönemindeki bu uzunlukların Oğuzcaya da temsil etmekte olduğunu bir tanıdır¹².

3. *Ünlü incelemeleri*: Ünlü uyumu bakımından, Eski Türkçe'de dil benzeşmesinin kurallı olarak yürürlükte olduğunu görüyoruz. Ancak, *Orhun* ve *Yenisey* yazıtlarında *t, n, s, ş* gibi diş ve dişeti ünsüzleri ile *y* ünsüzü yanındaki *ı* ünlüsünün yer yer *>i*'ye dönüştüğü görülüyor: *aş-/aşığ* 'aşma', *atig* 'ad, isim', *bayırkuniñ*, *bulmayin* 'bulmayarak', *buşsiz* 'kedersiz', *kağanumin*, *oğlumin*, *atimin* 'oğlumu', torunlarımı', *kalsiz* 'tamamiyle, bütünüyle', *kaşsiz* 'yetim', *kıluntim* 'yaratıldım', *yağısiz*, *yaşık* 'güneş'; *bıñ/biñ*, *id-/id-* 'göndermek', *sı-/si-* 'kırmak, bozmak', *yış/yiş*, *yımşak/yimşek*¹³ gibi. *-ı/-i* üçüncü şah. iyelik eki uyuma girdiği halde *-sı/-si* ekinin de uyum dışı kaldığı görülüyor¹⁴. Bunlara *-miş* geçmiş zaman ve *-çi* meslek ekini de ekleyebiliyoruz. Diş ve dişeti ünsüzleri ile *y* ünsüzünün, yanlarındaki ünlüleri inceltme etkileri, yer yer Türkçenin her kolunda görülebilen bir olaydır. Ancak Oğuz-Türkmen lehçelerinde bu etki çok daha yaygın ve belirgindir. Anadolu ve Rumeli ağız-

10 Bkz. Z. Korkmaz, *Eski Anadolu Türkçesindeki Asli Ünlü Uzunlukları*, DTCF. Derg. C. XXVI/3-4, s. 49-66.

11 Bkz. Z. Korkmaz, *Güney-Batı Anadolu Ağızları: Ses-Bilgisi*. Ankara Üniv. DTCF. yayını 1956, s. 16-22, § 20.

12 Eski Türkçedeki ilk hece ünlü uzunlukları için bkz. *Alt. Gr.* § 14.; T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic* (Kısaltması: *Orkhon Turkic*) s. 50, 52.

13 Bkz. *Orkhon Turkic* s. 71.

14 Bkz. not 13'te göst. e., s. 54, 60.

ları söz konusu değişimlerin pek çeşitli ve bol örneklerini vermektedir. Hepsinde değilse bile Oğuz-Türkmen lehçelerinin bir kısım ağızlarında diş, dişeti ve y ünsüzlerinin yanlarındaki ünlüleri inceltme etkileri, bu ağızlardaki dil benzeşmesinin kurallılık gücünü de açmıştır: *burē* 'buraya', *soriyo*, *ğiyilctm*, *dümeyoru*, *çıkarēn*, *oyneş-* 'oynaşmak', *ğardeş*, *ğızıymış*, *yaşe-*, *üşahlar*, *başından*, *adi*, *ğazasi*, *hasta mi?*, *yanima*, *eslan*, *geyiş* 'kayış', *yoldeş*, *yavaş*, *çöcük*¹⁵. Öyle ki *-miş/-miş* ekini sürekli olarak ince kullanan ağızlar da vardır. Oğuz-Türkmen lehçelerindeki bu olay her halde yeni başlamış bir olay değildir. Bu türlü incelemeleri yer yer Eski Anadolu Türkçesinde de izleyebildiğimize göre, başlangıç dönemini Eski Türkçeye kadar götürebiliriz kanısındayım.

4. *b->m-*: Önsesteki *b->m-* dönüşümü akımından, bugün Oğuz-Türkmen lehçelerinin genellikle *b-* yönünde olduğu bilinmektedir. Eski Türkçenin Köktürk döneminde bu bakımdan *b*-li örnekler daha yaygın olmak üzere *b*-li ve *m*-li türlerin yanyana yer aldıkları görülüyor: *ben/men*, *baña/maña*, *beniη/meniη*, *beni*, *bañaru*, *bunta*, *bunı* gibi. Uygur metinlerinde, artık, hece sonu genzel bir ünsüzle sonuçlanan bu önses *b*-leri iyiden iyiye *m*-ye dönüşmüştür. *men*, *muñ*, *meñgü* gibi. Yazıtlardaki önses *b*-leri için *ben* sözcüğü ile bunun çekimli türleri dışında şu örnekleri de verebiliriz: *beñgü*: *beñgü taş*; *beñigü*: *beñigü taşığ*; *beñilig* 'kutsal': *beñilig taşığ* (T II W 9); *biñ*: *ekī biñ*; *biñ*: *eki biñ*, *yeti biñ*, *eki üç biñ*; *buñ*: *buñad-*; *biñ-*, *biñip* v.b.¹⁶ Görülüyor ki *Orhun* ve *Yenisey* yazıtları önsesteki *b->m-* değişimi bakımından *b-* ünsüzünü korumakla Oğuzcanın ayrıca niteliğindeki özelliklerinden birini yansıtmış oluyor. Kaşgarlı da XI. yüzyılda Oğuzcanın özelliklerinden söz ederken, Karahanlı Türkçesindeki *b->m-* değişimine karşı Oğuzcanın önseste *b*-leri koruduğuna işaret etmiş ve *bün* 'çorba' (karh. mün) *baynağ* 'hayvan pisliği', gibi *b*-li örnekler göstermiştir¹⁷. Bu duruma rağmen Oğuz-Türkmen lehçelerinde *b->m-* değişimine uğramış *m*-li örnekler de vardır. Bunlar ya genel kural dışına taşmış ayrıksılar ya da özel sebeplere bağlı değişimlerdir.

5. *y* ilişkisi (*Prothese*): Önseste *y-* ilişkisi bakımından Eski Türkçede *y*-li ve *y*-siz örnekler yanyana yer almıştır: *em/yem* 'ilaç', *ıgla-/yıgla-*, *ır/yır* 'şarkı', *ig/yig* 'hastalık', *ir/yir*, *yér* 'yer'; *inçke/yinçke*, *ıra-/yıra-*, *idiz/yidiz* 'yüksek', *il/yil* 'iliştirmek, asmak' gibi¹⁸. *Yenisey* ve *Orhun* yazıtlarında

15 Bkz. *Güney-Batı Anadolu Ağızları*, §. 38; *Fundamenta I*, s. 244, 245, s. 22231.

16 Bkz. *Orkhon Turkic* s. 75 ve 229 ve öt. metin bölümü.

17 Bkz. *Div. Terc. C. I*, s. 31.

18 *Alt. Gr.* §. 27.

yılpağut 'bahadır, kahraman, yigit' örneği dışında *alpağut*, *ı*, *ığaç*, *ıd-*, 'göndermek', *ıdma- ırağ*: *ırağ budunıg*, *ırağ erser* gibi *y*'siz türler daha yaygındır¹⁹. Öte yandan Kaşgarlı Mahmud XI. yüzyıl Oğuzcası için *y*'li ve *y*'siz sözcükler konusunda açıklama yaparak, Oğuzların sözcük başındaki *y*'leri attıklarını bildirmektedir. Ona göre Oğuzlar (ve Kıpçaklar) baş tarafında *y*- bulunan isim ve fiillerin ilk harfini elife çevirirler. Öbür Türkler yolcuya *yelkin*, Oğuzlar *elkin* derler (Div. Terc. C.I, s. 31). Kaşgarlı'nın Oğuzlarda önseslerde *y*'siz örneklerin bulunduğu biçimindeki beyanı *ılan*, *in (yin)*, *ılg (yılığ)*, *ılduz* gibi örneklerle daha sonraki Oğuzca metinlerle de tanıklanmaktadır. Eğer Kaşgarlı'nın bu açıklamasını XI. yüzyıl için geçerli sayarsak, Eski Türkçe'deki *y*'siz örnekleri, Oğuzcanın yazı diline aktarılmış bir görüntüsü olarak kabul etmek gerekir.

6. Eski Türkçede, seyrek olarak, ses düşmesi, ses ve hece kaynaşması (contraktion) olayı ile hece yutulması (haplogie) olayına rastlanıyor: *sürür-çi* > *sürçi* 'sürücü' (Pf. s. 24), *ot-a-daçı* > *otaçı*, *barır* > *bar*, *er-ürken* > *erken* (belki *er-mez-ken* kuruluşuna benzetilerek)²⁰ gibi.

ng > *η* ile: *ertingü* > *ertiñü*, *kelingün* > *keliñün*, *benge* > *baña*, *yaşınğa* > *yaşınğa*, *ortasınğaru* > *ortasıñaru*²¹. Kaşgarlı, XI. yüzyıl Oğuzcasından söz ederken dillerin en yeğnisi Oğuzların dilidir (C, I, s. 30) diyor. Bu nitelendirme pek belirgin bir nitelendirme olmamakla birlikte, o bölümde yapılan açıklamalardan, Kaşgarlı'nın, bununla Oğuzcadaki ses düşmesi, ses değişimleri hece kaynaşması ve hece yutulması olaylarına işaret ettiği anlaşılıyor. Oğuzcadaki ses kaynaşması olayını anlatırken *uwutlandı* > *utandı* sözcüklerini ele almış, Oğuzların bu değişimde birkaç harfi birden attıklarına işaret etmiştir (C.I, s. 291). Oğuzların geniş zaman kipinde *r* harfini atıp sözcük kökündeki *r* harfini bırakarak *ben baran* 'varırım', *men turan* 'kalırım' dediklerini belirterek de haplogie olayını açıklamıştır. Kaşgarlı'ya göre dillerin en yeğnisi olarak Oğuzların tuttuğu yol, kural yolu değilse de kolaylık yoludur (C.I.S. 64, 65). Kaşgarlı'nın yaptığı açıklamalardan XI. yüzyılda Oğuzcada ünlü, ünsüz değişimleri, ses ve hece kaynaşması olayları ile hece yutulması olaylarının, öteki lehçe ve ağızlara bakarak dikkati çekecek oranda olduğu anlaşılıyor. Diğer Oğuzca lehçelerine geçebileceğimiz bütün lehçelerde özellikle Anadolu

dōru, ōke, durmēp, dēl, başlāp, buldur, bildir <bir yıldır, *bēnsi* (beğenesi), *buleşlık* 'bulaşıklık', *oturāmıñ* 'oturalımı', *ēriz* (eviyiz), *āber-* 'getirmek, alıp beri gelmek', bu türlü değişimlerin ilk belirtilerini bir ihtiyat kaydı ile Eski Türkçe'ye kadar uzatabiliriz sanıyorum.

ŞEKİL-BİLGİSİ (Morphologie) ÖZELLİKLERİ

5. §. 1. Eski Türkçenin her iki kolunda da isimlere gelen yükleme durumu (accusativus) eki -g'dir. Ünlü uyumuna bağlı olarak, bu ekin -ıg/-ig, -uğ/-üg biçimleriyle kullanıldığı ve gittikçe seyrekleşerek Karahanlı Türkçesi'ne kadar uzandığı bilinmektedir: *eb/ebig barkıg, at/atıg* 'atı', *ağır/ağırtıg, illig /illigig, iş küç/işig küçüg, ögüzüg, aşıg, sözüg*²² gibi.

Daha Karahanlı Türkçesi'nden başlayarak, Uygurca'nın devamı sayılabilecek olan Doğu Türk lehçeleri, zamirlerde kullanılan +ni/+ni yükleme durumu ekini isimlere de aktarıp yaygınlaştırdıkları halde, Oğuz - Türkmen lehçeleri, -g/-g ünsüzlerinin eriyip kaybolmasından sonra bile, aradaki -ı/-i, -u/-ü bağlantı ünlülerini birer yükleme durumu eki olarak kullanıp yaygınlaştırmışlardır: *taş/taşı, daşı, ata/atayı söz/sözü, ev bark/evi barkı* gibi. Bu duruma bakarak -ıg/-ig, -uğ/-üg yükleme durumu ekinin Eski Türkçe döneminde Oğuzca'yı öteki lehçelere oranla daha çok temsil eden bir ek olduğu yargısına varmak yanlış olmaz kanısındayız.

2. Uygurca'nın *n* lehçesi metinlerinde yükleme durumu için -ıg/-ig ekleri yerine, arasıra -ağ/-eg eklerinin yer aldığı görülüyor: *saw/sawağ* (U IV); *temir/temireg* (M.I), *ıgaç /ıgaçağ* (M.I), *niğosağ/niğosağağ* gibi. Bugün Türkiye Türkçesi'nin Anadolu ağızlarında, özellikle *Batı Anadolu*'nun bir kısmı ağızlarında, bir yükleme-yönelme durumu (akkusativus-dativus) değişmesi gibi görünen *ı~a* substitutionu vardır: *bohçaları/bōçulara, sinileri/sinilere: başından sinilere başındaki bōçulara alırlar* (Manisa-Soma); *ālem senemi din-nicek* (Manisa-Soma), *götürülecek şilere alırs; beyenildi mi nişanlāstıñ ğızıñā* (Manisa-Soma); *kapıya çalmış* (Denizli-Çivril)²³. v.b. Biz yükleme durumundaki *ı~a* değişimine *Anadolu* dışı metinlerde rastlayamamış bulunuyoruz. Eski Türkçe'deki -ağ/-eg yükleme durumu ekinin rastlandığı *n* lehçesinin zaman bakımından daha eskice olan Mani dini metinleri ile, Run yazılı yazmalara dayandığı ve -ıg/-ig, -ağ/-eg eklerinin zamanla sonses ünsüzleri

22. Bkz. *Orkhon Turkic* s. 127, 128; Alt Gr. §. 181, Fundamenta s. 99.

23. Bkz. *Güney-Batı Anadolu Ağızları*, §§. 49/5,50/4,5.

yılpağut 'bahadır, kahraman, yigit' örneği dışında *alpağū, ı, ıgāç, ıd-*, 'göndermek', *ıdma- ırağ*: *ırağ budunıg, ırağ erser* gibi *y*'siz türler daha yaygındır¹⁹. Öte yandan Kaşgarlı Mahmud XI. yüzyıl Oğuzcası için *y*'li ve *y*'siz sözcükler konusunda açıklama yaparak, Oğuzların sözcük başındaki *y*'leri attıklarını bildirmektedir. Ona göre Oğuzlar (ve Kıpçaklar) baş tarafında *y*- bulunan isim ve fiillerin ilk harfini elife çevirirler. Öbür Türkler yolcuya *yelkin*, Oğuzlar *elkin* derler (Div. Terc. C.I, s. 31). Kaşgarlı'nın Oğuzlarda önseslerde *y*'siz örneklerin bulunduğu biçimindeki beyanı *ılan, in (yin), ılg (yılıg), ılduz* gibi örneklerle daha sonraki Oğuzca metinlerle de tanıklanmaktadır. Eğer Kaşgarlı'nın bu açıklamasını XI. yüzyıl için geçerli sayarsak, Eski Türkçe'deki *y*'siz örnekleri, Oğuzcanın yazı diline aktarılmış bir görüntüsü olarak kabul etmek gerekir.

6. Eski Türkçede, seyrek olarak, ses düşmesi, ses ve hece kaynaşması (kontraktion) olayı ile hece yutulması (haplologie) olayına rastlanıyor: *sürür-çi > sürçi* 'sürücü' (Pf. s. 24), *ot-a-daçı > otaçı, barır > bar, er-ürken > erken* (belki *er-mez-ken* kuruluşuna benzetilerek)²⁰ gibi.

ng > ŋ ile: *ertingü > ertiŋü, kelingün > keliŋün, benge > baŋa, yaşıŋga > yaşıŋa, ortasıŋaru > ortasıŋaru*²¹. Kaşgarlı, XI. yüzyıl Oğuzcasından söz ederken dillerin en yeğnişi Oğuzların dilidir (C, I, s. 30) diyor. Bu nitelendirme pek belirgin bir nitelendirme olmamakla birlikte, o bölümde yapılan açıklamalardan, Kaşgarlı'nın, bununla Oğuzcadaki ses düşmesi, ses değişimleri hece kaynaşması ve hece yutulması olaylarına işaret ettiği anlaşılıyor. Oğuzcadaki ses kaynaşması olayını anlatırken *uwutlandı > utandı* sözcüklerini ele almış, Oğuzların bu değişimde birkaç harfi birden attıklarına işaret etmiştir (C.I, s. 291). Oğuzların geniş zaman kipinde *r* harfini atıp sözcük kökündeki *r* harfini bırakarak *ben baran* 'varırım', *men turan* 'kahırım' dediklerini belirterek de haplologie olayını açıklamıştır. Kaşgarlı'ya göre dillerin en yeğnişi olarak Oğuzların tuttuğu yol, kural yolu değilse de kolaylık yoludur (C.I.S. 64, 65). Kaşgarlı'nın yaptığı açıklamalardan XI. yüzyılda Oğuzcada ünlü, ünsüz değişimleri, ses ve hece kaynaşması olayları ile hece yutulması olaylarının, öteki lehçe ve ağızlara bakarak dikkati çekecek oranda olduğu anlaşılıyor. Bizim Oğuz grubuna sokabileceğimiz bütün lehçelerde özellikle Anadolu ağızlarında ses düşmesi, ses ve hece kaynaşması ve hece yutulması olaylarının pek bol ve yoğun olduğu gözönünde bulundurulursa (*gēmiş, gōceksin*,

19 Bkz. ve karşı. *Orkhon Turkic* s. 101.

20 *Alt. Gr.* §. 40.

21 *Orkhon Turkic* s. 100, 101.

döru, ðke, durmēp, dēl, başlāp, bildır, bildir <bir yıldır, *bēnsi* (beğenesi), *buleşlık* 'bulaşıklık', *oturāmūñ* 'oturalımın', *ēřiz* (eviniz), *āber-* 'getirmek, ahp beri gelmek', bu türlü değişimlerin ilk belirtilerini bir ihtiyat kaydı ile Eski Türkçe'ye kadar uzatabiliriz sanıyorum.

ŞEKİL-BİLGİSİ (Morphologie) ÖZELLİKLERİ

5. §. 1. Eski Türkçenin her iki kolunda da isimlere gelen yükleme durumu (accusativus) eki -g'dir. Ünlü uyumuna bağlı olarak, bu ekin -ıg/-ig, -uğ/-üğ biçimleriyle kullanıldığı ve gittikçe seyrekleşerek Karahanlı Türkçesi'ne kadar uzandığı bilinmektedir: *eb/ebig barkıg, at/atıg* 'atı', *ağır/ağıgı-rıg, illig /illigig, iş küç/işig küçüg, ögüzüg, aşıg, sözüg*²² gibi.

Daha Karahanlı Türkçesi'nden başlayarak, Uygurca'nın devamı sayılabilecek olan Doğu Türk lehçeleri, zamirlerde kullanılan +ni/+ni yükleme durumu ekini isimlere de aktarıp yaygınlaştırdıkları halde, Oğuz - Türkmen lehçeleri, -g/-g ünsüzlerinin eriyip kaybolmasından sonra bile, aradaki -i/-i, -u/-ü bağlantı ünlülerini birer yükleme durumu eki olarak kullanıp yaygınlaştırmışlardır: *taş/taşı, daşı, ata/atayı söz/sözü, ev bark/evi barkı* gibi. Bu duruma bakarak -ıg/-ig, -uğ/-üğ yükleme durumu ekinin Eski Türkçe döneminde Oğuzca'yı öteki lehçelere oranla daha çok temsil eden bir ek olduğu yargısına varmak yanlış olmaz kanısındayız.

2. Uygurca'nın n lehçesi metinlerinde yükleme durumu için -ıg/-ig ekleri yerine, arasıra -ağ/-eg eklerinin yer aldığı görülüyor: *saw/sawağ* (U IV); *temir/temireg* (M.I), *ıgaç /ıgaçağ* (M.I), *niğosağ/niğosağağ* gibi. Bugün Türkiye Türkçesi'nin Anadolu ağızlarında, özellikle *Batı Anadolu*'nun bir kısım ağızlarında, bir yükleme-yönelme durumu (akkusativus-dativus) değişmesi gibi görünen *ı~a* substitutionu vardır: *bohçaları/böçulara, sinileri/sinilere: başından sinilere başındaki böçulara alırlar* (Manisa-Soma); *ālem senemi din-nicek* (Manisa-Soma), *götürülecek şilere alırs; beyenildi mi nişanlāstñ ğızıñā* (Manisa-Soma); *kāpiya çālmış* (Denizli-Çivril)²³. v.b. Biz yükleme durumundaki *ı~a* değişimine *Anadolu* dışı metinlerde rastlayamamış bulunuyoruz. Eski Türkçe'deki -ağ/-eg yükleme durumu ekinin rastlandığı n lehçesinin zaman bakımından daha eskice olan Mani dini metinleri ile, Run yazılı yazmalara dayandığı ve -ıg/-ig, -ağ/-eg eklerinin zamanla sonses ünsüzleri

22. Bkz. *Orkhon Turkic* s. 127, 128; *Alt Gr.* §. 181, *Fundamenta* s. 99.

23. Bkz. *Güney-Batı Anadolu Ağızları*, §§. 49/5,50/4,5.

eriyip kaybolunca *-i/-i* ve *-a/-e* biçimlerinde süreceleceği hesaba katılırsa, daha çok, *Manisa, Soma, Denizli, Çivril* ağızlarında görülen bu *-a/-e* yükleme durumu ekinin Eski Türkçe döneminden süregelen bir kalıntı olduğu kanısı da güçlenir.

3. Eski bir yönelme-bulunma (dativus-lokativus) eki olarak *n* lehçesi metinleri ile *Orhun* ve *Yenisey* yazıtlarında bir *-a/-e* ekine rastlamaktayız. Bu ek, *-k* ünsüzü ile sonuçlanan kelimelerle, yer zarflarına ve 1., 2. şah. iyelik eki almış kelimelere gelmektedir: *adağ/adağa* (M. 1,5-13); *suvsamağ/suvsamağa* (TT II); *aç/aça* (TT II); *ög/öge, biñ/biña başı* 'binbaşı' (*Alt. Gr.* s. 180); *bodunun/bodunuma* (BK.S 10, N 12); *ebiñ/ebiñe* (BK.N 14), *eliñ/eliñe* gibi. Oğuzcanın XI. yüzyıldaki kesitine göre, başlamış ve yol almış ve *ğ* ünsüzünün erimesi ile sonraki yüzyıllarda *-ğa/-ge*'den *-a/-e*'ye dönüşmüş bulunan yönelme durumu eki ile Eski Türkçe'deki bu *-a/-e* eki arasında da bir bağlantı kurulabileceği kanısındayız. Bugün *Anadolu*'nun kuzey-doğu *Karadeniz* bölgesi ağızlarında (*Rize* ve yöresi), *-a/-e* yönelme durumu ekinin, ayrıca bulunma durumu görevi ile de kullanılışı (: *yedi yaşuma iken* v.b.), bu görev dallanmasının Özbek v.b. lehçelerde de var oluşu²⁴, Anadolu ağızlarındaki durumu ses değişimleri dışına taşıyıp²⁵, Eski Türkçe ile bağlantılı bir duruma getirmektedir kanısındayız. Kuzey-doğu *Karadeniz* ağızları arasında (*Vakıkebir* v.b.) Eski Türkçe'deki önses *t*'leri ile *k*'lerinin aradan geçen bunca zaman, değişme ve gelişmelere rağmen yine de olduğu gibi sürdürülmüş olması, *-a/-e* yönelme-bulunma ekinin durumuna işaret bakımından da değer taşır.

4. *Yenisey-Orhun* yazıtlarında ayrılma (ablativus) durumu için özel bir ekin bulunmadığı ve *-da/-de, -ta/-te* eklerinin aynı zamanda ayrılma durumu görevi ile kullanıldığı bilinmektedir. Bunun yanında, *n* lehçesi metinlerinde ve Yazıtlarda arasıra *-dan/-den* ayrılma durumu ekine de rastlanmaktadır: *taşdın-tan* 'dışardan'; *Oğuzdın-tan* 'Oğuzdan'; *baş-tan, ıgaç-dan, töpü-den* gibi²⁶.

Oğuz - Türkmen lehçelerinde ayrılma durumu ekinin *-dan/-den, -tan/-ten* biçimlerinde olduğunu bildiğimize göre, Eski Türkçe'deki bu belirtilerin yazı diline Oğuzcadan geçmiş özellikler olduğu şüphesizdir.

24 A. von Gabain, *Özb. Gr.* §. 187.

25 Krş. T. Kowalski, *Osmanisch.-Türkische Dialekte*, EI IV s. 991 ve öf. §. 58.

26 Bkz. *Orkhon Turkic* s. 134; *Alt. Gr.* §. 183.

5. Uygur metinlerinde ilgi durumu (genetivus) eki, ünlü ve ünsüzlerle biten isim köklerinden sonra hep *-niñ/-niñ* biçimlerinde olduğu halde, Yazıtlarda ve kısmen *n lehçesi* metinlerinde, ünsüzle biten isimlerden sonra bugünkü Oğuz lehçelerinde olduğu gibi *-iñ/-iñ* biçimindedir: *moncuq-uñ, taşlar-iñ, at-iñ, Kül Tigin-iñ*²⁷ gibi. *-ñ* ilgi durumu ekinin Yazıtlardaki ve birkısım Mani metinlerindeki durumu ile Oğuzca'yı temsil ettiği görülüyor

6. Eski Türkçe'deki *-n* vasıta (instrumentalis), *-ça/-çe* eşitlik (equativus); *-ra/-re, -ru/-rü* yön gösterme (direktivus, allativus) eklerinin, türlü kullanılışları bakımından aynı zamanda Oğuzca ile ortaklaşan yanları göze çarpar. Çünkü, bu eklerin Eski Anadolu Türkçesindeki kullanılışları yer yer Eski Türkçe ile paralel gider.

7. Eski Türkçede emir kipinin 2. şah. teklik şekli, ya fiil kök ve tabanlarına hiçbir ek getirilmeden ya da özel bir *-ğil/-gil* eki getirilerek kurulmaktadır: *bu süğ elt tidi* (T I, N 8); *basıtma* (T I, N 10), *sabımın tüketi eşi d* (BK. N I; KT.S 1); *ayağul* 'hürmet et'; *eşidgil, edgütü urğul*²⁸ gibi.

Emir ekinin teklik şekli gibi 2. şah. çokluk şekli de iki türdür. Ya fiil kök ve tabanlarına ünlülerden sonra *-ñ*, ünsüzlerden sonra *-iñ/-iñ* ekleri getirilerek yapılır: *bar-/bar-iñ, olur-/oluruñ, bil-/bil-iñ, anca sakın-iñ, emgetmeñ, una-mañ* (Alt. Gr. s. 215) gibi. Ya da fiil kök ve tabanlarına *-ñlar/-iñler* eki getirilir: *katıglanıñ-lar* 'katlanımız', *teg-iñler* 'deyiniz', *bar-iñlar* (Alt. Gr. s. 215) gibi. Bunlardan *-iñ/-iñ* eki ile yapılan çokluk çekimi Yazıtlar'a özgü bir emir çekimidir. Yazıtlar'da: *toğuz oğuz begleri budunu bu sabımın edgüti eşi d katıgdı tıñla örneğinde görüldüğü üzere*, 2. şah. çokluk çekiminde ek almamış yalın kullanılışlar da göze çarpar. Teklik ve çokluk çekimlerinde görülen bu ikili kullanılışlardan hangisinin Oğuzca'yı temsil ettiği noktasına gelince: Yaşayan Oğuz lehçeleri dışında *Divanu Lûgat it-Türk*'teki kayıtlar da bize yardımcı olmaktadır. Kaşgarlı, emir kipinin çekiminde Türklerin yani Karahanlıların fiil kök ve tabanları üzerine teklik çekiminde *-ğil/-gil,-kıl/-kil* (C.I, s. 43-45), çokluk çekiminde *-ñlar/-ñler* eklerini getirmelerine karşılık (C. II, s. 45), Oğuzların (Kıpçaklarla birlikte), 2. şah. teklik için yalnız fiil kök ve tabanlarını kullandıklarını, çokluk için de *-iñ/-iñ* ekini eklediklerini bildiriyor: *bar/bar-iñ* gibi. Türkiye Türkçesinde de buna teka-bül eden emir şekilleri *var!*, *var-ın*'dır. Görülüyor ki, Eski Türkçe'deki ikili emir şekillerinden yalnız ya da *-iñ/-iñ* ekleri ile kurulmuş olan türler, doğru-

27 Bkz. *Orkhon Turkic* ss. 126, 127.

28 Bkz. *Alt. Gr.* §. 215; *Orkh. Tur.* s. 187

dan doğruya Oğuzcadan geçmiş olan türlerdir. 1. ve 3. şah. çekimleri ise, Oğuzca ile öteki lehçeler arasında ortaklaşan türlerdir

8. *-duḡ/-dük* isim-fiil (participium) ekinin çekimli fiil olarak kullanılışı: Kaşgarlı, geçmiş zaman kipinin bütün Türk dillerinde değişmez bir kuralla *-di/-di* eki ile kurulduğunu belirttikten sonra (C. II, s. 33), Oğuzca için bazı açıklamalar yapmıştır. Ona göre, XI. yüzyılın ikinci yarısında, Suvarlarla Kıpçaklardan bir takımı ile Oğuzların, geçmiş zaman kipi bakımından öteki Türklerden ayrılan yanlarını göstermiştir. Yapılan açıklamalar ve verilen örneklerden anlaşıldığına göre, bu yüzyılda Oğuzcada, geçmiş zaman kipinin kuruluşunda *-duḡ/-dük* isim-fiil eki de kullanılmakta ve bu kipin 3. şahıs teklik çekimi ile çokluk çekimi arasında bir ayrılık bulunmamaktadır: *men ya ḡurduḡ* 'ben yay kurdum'; *ol ya ḡurduḡ* 'o yay kurdu'; *ol sūt saḡduḡ* 'o süt sağdı'; *olar taḡḡa aḡduḡ* 'onlar dağa aḡdılar'; *olar ewge kirdük* 'onlar eve girdiler'; *men añar tawar birdük* 'ben ona mal verdim' gibi (Div. Terc. C. II, s. 60). Oğuzlar, 3. şah. için *bardı, keldi* şekillerini de kullandıklarına göre (C. II, s. 262), *-duḡ/-dük* eki ile yapılan çekimler her halde Oğuzların bir bölüğüne benimsenmiş olmalıdır. Biz, yalnız 3. şahıslarda görülen ve teklik çekimi ile çokluk çekimi arasında bir ayrılık gözetilmeyen *-duḡ/-dük* eki ile kurulmuş geçmiş zaman kipini tek tük Eski Türkçe döneminde yazıtlarda da bulmaktayız *Karluḡ işiñe kelmedük* 'Karluklar mütteliklerine gelmediler'; *Sekiz Oḡuz Tokuz Tatar ḡalmaduḡ* 'Sekiz-Oğuz Dokuz-Tatar hiçbiri kalmadı veya kalmadılar' (Alt. Gr. s. 224/3) gibi. Bu durumu da Oğuzcanın zayıf bir belirtisi olarak gösterebiliriz. Zayıf bir belirtisi diyoruz. Çünkü, XI. yüzyılı izleyen dönemlerde de *-duḡ/-dük* eki, Güney-Batı lehçelerinin geçmiş zaman kipinde, yalnız I. şah. çokluk çekiminde devam etmiştir. Öteki şekilleri kullanılıştan düşmüştür.

9. Eski Türkçede *-ḡay/-gey* gelecek zaman eki yanında seyrek olarak bir de *-ḡa/-ge* ekine rastlanır. *ber-ge-men, ḡutar-ḡa-men* gibi. Bu ekin *-ḡay/-gey* ve *-ḡu/-gü* eklerine paralel olarak, *Kutadgu Bilig*'den başlamak üzere, yer yer *Kısasü'l-enbiya* v.b. Doğu Türkçesi eserlerine de geçtiği görülür. Ancak, *-ḡa/-ge* eki asıl Oğuzcayı temsil eden, XI-XIII. yüzyıl arasındaki karışık dilli eserlerin belirgin gereklilik ve gelecek zaman eklerinden biridir. *Behcetü'l-hadâik* ve *Kudûri Tercümesi*'nde çok bol örnekleri vardır. Abû Hayyân'ın *Kitâbü'l-idrâk*'inde de yer almıştır: *bar-ḡa-m, al-ḡa-sen, al-ḡa-sın, başla-ḡa, kir-ge, gir-ge, kel-ge-biz, kel-ge-miz* (Kİdr. 130, 161) gibi.

Bu ek, Oğuz lehçeleri grubunda, ek başı ve ek sonu *g*'lerinin düşmesinden sonra *-a/-e* biçimiyle ve gelecek zaman, geniş zaman, istek emir gösterme

görevleri ile Güney-batı Türk lehçelerinin önemli eklerinden biri olmuştur²⁹. Ayrıca, Eski Anadolu Türkçesinden Anadolu ağzlarına kadar uzanan bir yaygınlık ve bolluكتadır da: *elden varavam bir gün* (CR.); *göresen, düşmeyen* (Sul. Vel.); *necce bir yatasen* 'yatıyorsun' *ğaflette* (Ah. Fak.); *öldürevüz* 'öldürelim' (Yus. Zel.); *baña da bir kız vere* 'versin' (DK.); *tuta öldüre*; *ger dilersiz bulasız* 'bulursunuz' *oddan necât* (Mevlid); *ere veran kız kalka kol saluban oynaya*, *men kopuz çalam* (DK.); *emretmelisiniz ki gele*; *gidene gelene yoldaş ola* v.b. İşte -a/-e ekinin Güney-batı Türk lehçelerinin önemli ve belirgin bir eki olması dolayısıyla, bunun daha eski bir türü olan ve seyrek rastlanan Eski Türkçedeki -ğa/-ge şeklini de Oğuzcanın bir belirtisi olarak saymakta sakınca görmüyoruz.

10. Taş yazıtlarla *n* lehçesi metinlerinde, gereklilik ve gelecek zaman görevlerinde bir -sığ/-sig (-sık/-sik) isim-fiil eki vardır. *açsık* 'gelecekte acıkma gereği' (KT.S 8, BK. N 6); *tosığ* 'gelecekte doyma gereği, (göst. y.); *tün udısıkım küntüz olursıkım kelmedi*³⁰ *alkansığ törü* 'methedilecek türe, methedilmesi gerekli türe'; *işlemesig iş* 'işlenmemesi gereken iş'; *et'öz kodı-karsığ öd* 'ölecek zaman' (Alt. Gr. ss. 129, 151, 228; *Fundamenta* I, s. 36, 37, s. 3222) v.b.

Kaşgarlı'dan başlayarak XI. yüzyıl ve daha sonraki metinlerde bu ekin tek Türk -g'li ve -g'siz olarak bir süre daha süregeldiği görülüyor: *tañsuk neñ* 'şaşılacak şey' (Div. Terc. C. III, s. 382); *kün toğsuğ* 'doğu'; *kün batsığ* 'batı' (göst. e. C.I.s. 463-1,2); *tutsuğ* 'tutulması gerekli şey, vasiyet' (C.I.s. 462); Kaşg. *tewsi* 'tepsi, <tew-: dizmek, sıralamak'; *Kitabü'l-idrâk*'te *tuysu* 'his', Osm. *sinsi* (<siñ-: gizlenmek); *yatsı* 'yatacak zaman'; *yassı* 'yassı, yayvan, Anad. ağız.: döğölmek üzere harmana yayılan sap <yaz- 'yaymak') gibi³¹. Biz, daha sonra -sı/-si biçimine girmiş olan bu eki, Kaşgarlı döneminden başlayarak, Oğuz ve Kıpçak lehçelerinin önemli gelecek zaman isim-fiil eki olan -ası/-esi eki içinde de görmekteyiz: Kaşg. *yığaç bıçası neñ* (C. II, 58-14); *sâķi bolğasıdur* (Behc.); *ölgesidür* (Behc.); *dağı kapuñuz*

29 Yukarıda söz konusu edilen ekler hakkında daha geniş bilgi almak için bkz. M. Mansuroğlu, *Türkçede -ğay/-gey eki ve Türemeleri*. J. Deny Armağanı, TDK. Ankara 1958, s. 176-178; Z. Korkmaz *Türkçede -acak/-ecek Gelecek Zaman (Futurum) Ekinin Yapısı Üzerine*, DTCE. Derg. C. XVII/1-2, s. 159-165.

30 Başka örnekler için bkz. *Orkhon Turkic* s. 175

31 Bkz. Z. Korkmaz, *-ası/-esi Gelecek Zaman İsim-fiil Ekinin Yapısı Üzerine*, TDAY. 1968, ş. 4.

yokdur sığınası (Şeyhi Div. 79 b-I) v.b³². Bu durum dolayısıyla biz, Eski Türkçedeki *-sığ/-sig* isim-fiil ekinin Oğuzcanın izini de taşıdığı kanısındayız.

11. *Yenisey* ve *Orhun* yazıtlarında gelecek zaman görevi ile, isim-fiil ve çekimli fiil olarak kullanılan bir *-taçı/-teçi, -daçı/-deçi* eki vardır: *Türk budun ölteçi erti; yablak boltaçı erti; küñ boltaçı erti; ölteçi budunuğ turgürü igittim* ‘ölecek budunu hayata kavuşturdum (KT E 29); *eki üç biñ sümiz kelteçimiz bar mu ne* ‘her halde gelecek iki üç bin askerimiz var’; *Ötüken yış olursar beñgü il tuta olurtaçisen* (KT S 8)³³. gibi. Kaşgarlı’nın verdiği bilgiye göre *-taçı/-teçi, -daçı/-deçi* isim-fiil eki XI. yüzyılın ikinci yarısında hem Oğuzlarca hem de Kıpçak, Yimek, Argu, Suvar ve Peçeneklerce kullanılan bir ek türüdür. Kaşgarlı, bu ek için yaptığı açıklamayı eserinin birkaç yerinde tekrarlamıştır. Öbür Türklerin dilinde *tapın-güçi, yüklen-güçi* olan isim-i fiil “Oğuzların dilinde *tapın-daçı, yükün-deçi*” şeklini alır (C. II, s. 168) demektedir. Yine eserin başka bir yerinde bu durum *suwgar-daçı* ‘sulayıcı’, *toğur-daçı* ‘doyurucu’, *toğra-daçı* ‘doğrayıcı’ örnekleri ile (C. II, s. 256) açıklanmıştır. İki ayrı yerde de Oğuz - Türkmen ve Kıpçak dilleri için, *tut-taçı* (C. II, s. 296), *bitit-teçi, közet-teçi* (C. II, s. 218) gibi, *-taçı/-teçi* eki ile yapılmış örnekleri sıralamıştır. Görülüyor ki, XI. yüzyılın ikinci yarısında Oğuzcada bu ek de önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca ekin *-daçı/-deçi* biçimi ile bir süre Eski Anadolu metinlerinde de var olduğu gözönünde bulundurulursa *Orhun* ve *Yenisey* yazıtlarındaki *-taçı/-teçi, -daçı/-deçi* eklerinde Oğuzcanın da payı olduğunu kabul etmek gerekir.

12. *-pan/-pen, -panın/-penin* zarf-fiil (gerundium) eki: Taş yazıtlarla *n* lehçesi ve nadiren de *y* lehçesi metinlerinde görülen bu ek, *-p* zarf-fiil ekinin genişletilmiş bir türüdür. Türkiye Türkçesindeki *-p* ve *-arak/-erek* eklerini karşılar. Kullanılışı oldukça boldur: *bunça bodun kelipen sıgtamış yoğlamış* (BK E 5); *sü sülepen tört buluñdaki bodunuğ kop almış kop baz kılmuş* (KT E 2); *yaylığ tağına ağıpan yaylayur tururmen* Alt. Gr. s. 231; Orkh. Turkic s. 183); *kelipenin* ‘gelerek’, *tutupanın* ‘tutarak’ (M II, 12-2 ve ö.; Alt. Gr. s. 231 N.). Biz bu eki, daha sonraki dönemde önsesi tonlulaşmış *-ban/-ben, -banı/-beni, -banın/-benin* genişletilmiş türleri ile Eski Anadolu metinlerinde bol bol bulabilmekteyiz. Bu nedenle Eski Türkçe’deki *-pan/-pen, -panın/-penin* ekleri Oğuzca’yı yansıtan ilgi çekici bir özellik olarak gösterilebilir.

32 Başka örnekler için bkz. not 31’de göst. e.

33 Bkz. *Orkhon Turkic* ss. 180, 192; *Alt. Gr.* §§. 132, 221, 266, 267, 442.

13. *-matın/-metin*, *-madın/-medin* zarf-fiil eki: Eski Türkçe'nin Köktürk ve Uygur kollarında bol kullanılan bir ektir: *igidmiş kağanının sabın alma-tın yir sayu bardıg* 'seni beslemiş olan kağanının sözünü almadan her yere vardın'; *tün sayu öd yazmatın muntağ kılınç kılsar* 'her gece vakit geçirmeden bu işi yapsa' (TT VA 109); *tilep istep bulmatın yanturu yana kelip* '... arayıp bulmadan yine gelip' (Suv. 13/14) v.b.³⁴ Bu ek Karahanlı, Harezmi Türkçelerinde de süregeldikten sonra, Eski Anadolu Türkçesine kadar uzanmış ve *-madan/-meden* biçimi ile Türkiye Türkçesinde *-p* ve *-arak/erek* zarf-fiil eklerinin olumsuz türünü geliştirmiştir. Daha Uygur döneminden başlayarak bu ek, bir yandan da *d > y* değişimi ile *-mayın/-meyin*, *-may/-mey*, *-pay/-pey*, *-bay/-bey*, *-bın/-pın* biçimleri ile Kıpçak ve Doğu Türk lehçelerinin bir eki olmuştur³⁵.

Bu gelişmeyi gözönünde bulundurunca, Eski Türkçedeki *-matın/-metin* *-madın/-medin* ekinde Oğuzcanın da payını kabullenmek gerekiyor. Aynı durumu bir dereceye kadar: *atı küsi yok bolmazun tiyin* 'diyerek'; *teñri bilge kağanta adrılmalım azmalım téyin* (OR 3 ve Orkh. Turkic s. 184; Alt. Gr. s. 234) örneklerinde gördüğümüz *-ın/-in*, *-yın/-yin* zarf-fiil ekine de uygulayabiliriz. Bugün bu ekin Güney-batı lehçelerinde Anadolu ağızlarına kadar uzanmış devamını bulabilmekteyiz: *gelecek diyin bekledim* gibi.

Yukarıdan beri yalnız ana çizgileri ile sıralamağa çalıştığımız özellikler gösteriyor ki VI–XI. yüzyıllar arasında uzanan Eski Türkçe döneminde lehçe ayrılıkları söz konusu olunca, önemli oranda olmak üzere Oğuzca da kendi varlığını ortaya koyabilmiştir. Bundan elde edebileceğimiz genel sonuç da şudur: Oğuz Türkçesi, son yıllara kadar sanıldığı gibi Anadolu ve Orta-Asya bölgelerinde yalnız XIII. yüzyıl sonlarından başlayarak ortaya çıkmamıştır. XI–XIII. yüzyıllar arasında "geçiş dönemi" niteliğinde eserler verdiği gibi, lehçe özellikleri ile bundan daha önceki dönemde de yazı diline kadar girebilmiştir. Bu nedenle, Oğuzcanın tarihî gelişmesi bakımından ortaya koyduğu sonuç da önemlidir.

34 Ayrıca bkz. *Orkhon Turkic* s. 184; Alt. Gr. §§ 235, 434.

35 Örnekler ve ayrıntılı bilgi için bkz. M. Räsänen, *Mater. Morph.* s. 193; *Fundamenta* s. 500. Alt.; Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesindeki -madan/-meden Zarf-fiil (Gerundium) Ekinin Yapısı Üzerine*, *Türkoloji Dergisi*, C. II, s. 259–269; İkinci baskı, s. 297–307.